

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА – ГЕТЬМАНЩИНА

План лекції:

1. Кордони та адміністративно-територіальний устрій.
2. Суспільно-політичний устрій.
3. Соціально-економічні процеси на українських землях у другій половині XVII ст.

Формування державних структур

На визволених землях – від р. Случ на заході до російського кордону на сході і від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні, що обіймала близько 200 тис. кв. км, - почала складатися нова військово-адміністративна і політична система, формувалась українська національна державність.

На визволену територію переносився традиційний військовий і громадський устрій козацтва. Всі найважливіші військові й політичні справи мала вирішувати Військова (Генеральна) рада, в якій могло брати участь все військо. Поступово збільшувалася роль старшинської ради, на яку гетьман викликав генеральну старшину та полковників, а часом і сотників. До влади прийшла національна за складом козацька старшина. Досить впливову її частину становила православна українська шляхта. З шляхтичів походив Богдан Хмельницький, полковники Данило Нечай, Іван Богун, Михайло Кричевський та ін. Полковники Максим Кривоніс, Мартин Небаба та інші вийшли з ремісників, Степан Пободайло - з драгунів, Матвій Гладкий - з козацтва.

Центром гетьманського правління стало м. Чигирин.

Територія, на яку поширювалася влада гетьмана, поділялася на полки, число яких мінялося: в 1648 р. їх було близько 40, в 1649 р. – 16, в 1650 р. – 20. Полком управляв полковник, який або обирався на полковій раді, або призначався гетьманом. Полки поділялися на сотні, очолювані сотниками, яких або обирала сотенна рада, або призначав гетьман, а інколи й полковник. У містах з магдебурзьким правом діяли виборні магістрати на чолі з війтами, а в інших – ратуші. Військовими комендантами міст були городові отамани. Козацькими селами управляли отамани, а посполитими – сільські старости.

Судочинство в основному було в руках козацької старшини. При цьому користувалися як традиціями козацького звичаєвого права, так і нормами Литовського статуту. Замість ліквідованого доменіального судівництва виникали сільські суди. Незмінним залишалося міське судівництво. Побутувала практика поєднання судової й адміністративної влади, що заборонялася Литовськими статутами. Судочинство базувалося на старих кодексах законів, зокрема на Третньому литовському статуті 1588 р., і велося "за давніми правами і за давніми вольностями".

Проте завоювання народу не були закріплені законодавчо. Уряд молодій державі відстав від реального ходу подій і переважно перебував у полоні традиційних середньовічних уявлень про державну форму організації суспільства. На одне з центральних місць він ставив затвердження особливих пільг для козацтва як своєрідну плату за повалення польсько-шляхетського панування в Україні. Фактично козацтву відводилося те місце в суспільстві, яке раніше належало шляхті. Тим самим закладалися передумови для реставрації колишнього станового ладу, але вже на національній основі.

Гетьманське правління, очолюване Хмельницьким, одночасно з організацією армії і налагодженням економічного життя, проводило активну зовнішню політику. Для забезпечення тилу своєї армії у боях з шляхетською Польщею та посилення її татарською кіннотою Хмельницький уклав воєнний союз з кримським ханом. Татари намагалися втягнути Хмельницького у війну з Москвою, Польща через венеційського посла прагнула втягнути козаків до антитурецької ліги. Хмельницькому вдалося уникнути обох небезпек. Хмельницький намагався досягти ізоляції шляхетської Польщі і зав'язав стосунки з Молдовою, Валахією, Семиграддям (Трансільванією), Венецією. Татар він залучив до походу в Молдову, Внаслідок походу молдовський господар Василь Лупул пообіцяв віддати свою дочку Розанду за сина Хмельницького – Тимофія. Дипломатичні зносини з Портою логічно завершилися посольством від нового турецького султана Мухаммеда IV і заявою Туреччини про прийняття «слави князів роду християнського» Богдана

Хмельницького під свою опіку й оборону. Проте одним з головних напрямів своєї зовнішньополітичної діяльності Хмельницький вважав зміцнення зв'язків з Росією.

Визвольна війна українського народу, його успіхи знаходили широкий розголос у світі. Правлячі кола Франції, Англії та інших європейських країн уважно стежили за подіями в Україні.

Соціальна політика гетьманського уряду

Під натиском народних повстань і бойових дій магнати й пани, католицьке духовенство, державці королівщин змушені були залишити свої маєтки і втікати. В результаті феодалне землеволодіння було суттєво обмежене, а кріпосне право знищене. Хмельницький якийсь час стримував зростання великого землеволодіння. Земельні угіддя, залишені панами, захопили козаки і селяни, частина з них перейшла у власність військового скарбу. Козаки й селяни стали вільними дрібними землевласниками. Міщани отримали змогу вільно і безперешкодно займатися ремеслами, промислами і торгівлею.

Головне джерело прибутків військової скарбниці становили загальні податки, якими обкладалися все населення. Зокрема, стягувалися: побір, або подимне, - постійний податок від хат, дворів, землі; стація – надзвичайний податок, який ішов переважно на утримання війська; оренди – податок, що накладався на млини, гуральні, шинки й різні промисли.

Козацтво остаточно оформилося в окремий стан суспільства. Зменшення розмірів поборів і повинностей (послаблення податного тиску) сприяло зростанню економічної спроможності селянських господарств. В містах відкрилися нові можливості для прояву підприємницької ініціативи ремісників і торговців.

Зміцнилися позиції православного духовенства. Православ'я стало універсальним ідеологічним вченням, яке об'єднало національні сили України в боротьбі проти іноземного панування.

Тяготи війни

Поразка у битві під Берестечком (червень 1651 р.), в якій українська армія втратила весь обоз з гетьманською канцелярією і 28 гармат, в якій загинув митрополит Йоасаф, полягло багато селянства, - негативно вплинула на бойовий дух армії. Бої під Білою Церквою у вересні 1651 р. показали, що польська армія не в змозі подолати козаків. Але й Хмельницький мав замало сил для наступу, а також не був певен у надійності хана, який міг стати на бік Польщі. Все це змусило обидві сторони до переговорів, які закінчилися миром. За Білоцерківським договором козацький реєстр зменшувався до 20 тисяч, територія Гетьманщини обмежувалася тільки Київським воєводством, гетьманові заборонялися закордонні зносини.

Навесні 1652 р. Б.Хмельницький зустрівся з 30-тисячним польським військом під Батогом і вщент розгромив його. Однак чим далі тривала війна, тим більше Хмельницький і старшина переконувалися, що лише своїми силами, без допомоги ззовні Україна подолати Польщу не зможе, без сильного союзника війну не виграти. Одним з можливих покровителів України міг бути турецький султан. Але реальна допомога султана обмежувалася лише наказами кримському ханові приєднуватися до операцій Війська Запорозького. Татари ж були ненадійними союзниками (хан добре розумів, чим загрожує зростання могутності України), а своїми грабежами вони дратували українське населення. Б.Хмельницький схилився до переконання, що надійним союзником міг стати тільки російський «єдиновірний» цар. З пропозицією укласти військовий союз і згодою на васальні відносини гетьман кількаразово звертався до Москви, починаючи з червня 1648 р.

Трагедія України полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з сусідів; не було можливості здійснити перехід до незалежності без попереднього залежного періоду.

Назва: Військо Запорізьке

Територія:

За Зборівським договором 1649 р. – територія трьох воєводств: Київського, Брацлавського, Чернігівського.

Протягом 1654–1657 рр. додалися території:

- Білоруський полк (Могилів, Чауси, Новий Бихів, Гомель
- Пінський повіт
- Східна Волинь

О.І.Гуржій:

у 1500 р. у країні налічувалося 4,4 млн. чол., 1550 р. — 4,9, 1600 р. — 5,2, 1650 р. — 5,3 млн. чол.3 На середину XVII ст. тільки на Київщині мешкало вже близько 1400 тис.*, а в межах Слобожанщини — 50 тис. душ. На території ж Київського і Чернігівського воєводств — 1750 тис., що становило 10— 12 чол. на кв. км, Подільського — приблизно 350 тис., на Волині — 900 тис., Закарпатті — 300 тис., Північній Буковині — 50 тис. чол.4 Багато це чи мало? Для порівняння наведемо кількість населення в найбільш розвинутих країнах того часу (XVI ст.): Франція — близько 15 млн. жителів, Іспанія — 8— 9, Англія — 2,5— 3; Польща — приблизно 2 млн. (уся Річ Посполита — до 5 млн. чол.).

Столицями Гетьманщини в різні часи були *Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів*.

Полково-сотенний устрій

Кількість полків:

За Зборівським договором 1649 р. — 16 полків:

<i>Правий берег</i>	<i>Лівий берег</i>
Київський	Переяславський
Брацлавський	Кропивнянський
Кальницький	Миргородський
Уманський	Полтавський
Білоцерківський	Прилуцький
Корсунський	Чернігівський
Канівський	Ніжинський
Черкаський	
Чигиринський	

Пізніше утворилися нові полки:

<i>Правий берег</i>	<i>Лівий берег</i>
Торговицький	Лубенський
Фастівський	Борзнянський
Лисянський	Іркліївський
Паволоцький	Гадяцький
Овруцький	Зіньківський
Чорнобильський	Стародубський
Вінницький	Новгород-Сіверський
Подільський	Глухівський
Звягольський	

Загальна кількість полків (1660 р.):

правобережних — 18

лівобережних — 15

Після укладення Юрієм Хмельницьким Слободищенського трактату 1660 року Гетьманщина поділилась на дві частини — правобережну і лівобережну.

У 1667 р. (Андрусівський мир) цей поділ був закріплений.

У 1676 р. правобережна частина Гетьманщини була скасована польською владою, і з цього часу Гетьманщина зберігалася тільки в межах Лівобережної України.

Від І.Брюховецького і до К.Розумовського Лівобережна Гетьманщина (у складі Російської держави) поділялася на 10 полків:

Київський
Чернігівський
Стародубський
Ніжинський
Прилуцький
Переяславський
Лубенський
Гадяцький
Миргородський
Полтавський

Наприкінці XVII ст. на Лівобережжі нараховувалося близько 2 тис. населених пунктів (міст і сіл), в яких проживало біля 1,5 млн.чол.

Полки поділялися на сотні – від 7–8 в одних і до 20 в інших.

Козаки одного села становили *курінь*.

Вищу владу Гетьманщини представляли три інституції – *Генеральна військова рада, гетьман і рада старшин*.

Генеральна старшина:

генеральний писар
генеральний обозний
генеральний хорунжий
генеральний бунчужний
генеральний осавул
генеральний суддя
генеральний підскарбій

Полковник – воєначальник і глава полкової адміністрації.

Полкова старшина: полковий писар, обозний, суддя, осавул, хорунжий.

Сотенна адміністрація: писар, обозний, осавул, хорунжий.

На чолі міст стояли *городові отамани*.

В містах діяли *магістрати і ратуші*.

На чолі козацьких сіл стояли *отамани*, не козацьких – *війти*.

Військо

Козацький реєстр:

- за «Березневими» (1654 р.), Переяславськими (1659 р.), Московськими (1665 р.) статтями – 60 тис.

- за Глухівськими (1669 р.) і Коломацькими (1687 р.) статтями – 30 тис.

Гетьманщина мала свій бюджет, свою фінансову систему та грошовий обіг

Мито:

індукта – мито з привозного краму

евекта – мито з вивізного краму

Оренди:

«*військова мірочка*» – податок млини.

Показаницина.

У 1678 р. оренди по 10 лівобережних полках дали 44,6 тис. злотих.

Соціальні наслідки Визвольної війни: знищення кріпосного права, масове пошкодження населення.

Займаницина – в межах звичаєвого права інститут набування земельної власності по праву першого займу.

Населені пункти: *вільні військові поселення*.

Мешканці вільних військових поселень – *вільні військові поселенці*.

Повинності вільних військових поселенців:

- *звикле послушення*
- *роботизми*

Старшинське землеволодіння:

I. *Рангові* земельні володіння

II. Особиста власність:

а) постійна – *зуполное владеніє* (довічна земельна власність)

б) тимчасова: «*до ласки військової*»; «*на підпорі дому*»

Приблизні розрахунки доцільності пожалувань на ранг:

генеральному обозному – 400 дворів

генеральним суддям – по 300 дворів

підскарб'ям – 300

осавулу, бунчужному товаришу – по 200

генеральному писарю – 200

судовому писарю – 30.

Рекомендована література:

Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів, 1991.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996.

Український гетьманат: Нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. Кн.1. Київ: Інститут історії України НАН України. К.,2018.

Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ; Запоріжжя, 2002.

Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2024. 815 с., 88 с. іл. (Україна. Нариси історії). URL: https://akademperiodyka.org.ua/wp-content/uploads/UNI-XV-XVIII_Rannja_Modernist.pdf

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997.